

หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา

Practical Principles of Valuating Human Beings for Qualified Life

According to Buddhist Principle

พระครูปลัดบุญสร้าง ปญฺญาวโร (คัมภุญ)¹

Phakrupalad Bunsang (Khumbun)

พระมหาศุภวัฒน์ ฐานวุฑฺโฒ²

Phra Maha Supawat Thanawuttho

สรวิชญ์ วงษ์สะอาด³

Sorawit Wongsraad

E-mail : wongsraadsorawit@gmail.com

Received: January 9, 2024 Revised: July 2, 2024

Accepted: April 25, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ศึกษาวิเคราะห์ “หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา” พบว่า การดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาจะต้องมีคุณธรรมจริยธรรมต่อการในการในการดำเนินชีวิต คือ ศีล 5 เพื่อมีชีวิตที่ดี สามารถอยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้เป็นอย่างดี และมีความสุขในการมีคุณธรรมจริยธรรมต่อการเป็นเบื้องต้น ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติทางศีลธรรมเบื้องต้นจนถึงระดับขั้นสูงสุด ซึ่งอาศัยการกระทำใน 2 ลักษณะ คือ (1) การกระทำดีที่มีรากฐานมาจากกุศลมูล ถือว่า เป็นการกระทำที่ดีมีประโยชน์มีคุณค่า และ (2) การกระทำที่มีรากฐานมาจากอกุศลมูล ซึ่งมีหลักสำหรับพิจารณาตัดสินว่า อะไรผิด อะไรถูก อะไรสมควร อะไรไม่สมควร โดยมีหลักพิจารณา ก็คือ เจตนาของการกระทำ พฤติกรรมของจิต ผลของการกระทำ ที่ต้องลงมือปฏิบัติเอง และพิสูจน์ให้เห็นจริงด้วยตนเอง ทำให้เกิดคุณค่าต่อชีวิตอย่างถูกต้องและดีงามไปตลอดนั่นเอง

¹ พระครูปลัดบุญสร้าง ปญฺญาวโร คัมภุญ, นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

² อาจารย์ที่ปรึกษา วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

³ อาจารย์ที่ปรึกษา วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำสำคัญ : หลักปฏิบัติ, มนุษย์, คุณค่า, ชีวิต, พระพุทธศาสนา

Abstracts

This article has the objective of analyzing the topic entitled “Principles of practice to make human beings have value in life according to Buddhist principles” found that the lifestyle of Buddhist people must contain morality and ethics towards each other for living, namely the 5 precepts in order to continue a good life, able to live together as a society and to be happy. Performing of moral or 5 precepts is the basic moral code to the highest level. This depends on actions of two types: (1) any action rooted in the wholesome root is considered to be a good, useful, and valuable action and (2) any action rooted in the unwholesome consciousness, both principles are considered and justify what is wrong, what is right, what is appropriate, inappropriate. The main consideration is the intention of the action, mental behavior results of actions that must be done by oneself and prove it to oneself, enriching the good value of living, and peace sustainably.

Key words: principles, human beings, values, life, Buddhism.

บทนำ

ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ คือ ความสุขสบาย ความอึดหน้าสำราญ ความรื่นเริงบันเทิงใจ ทรัพย์สินเงินทอง และผลประโยชน์ทุกรูปแบบที่สามารถดักดวงได้⁴ ซึ่งเป็นเรื่องที่ขึ้นอยู่กับความคิดของแต่ละบุคคล ดังคำกล่าวของโปรตาโกรัส (Protagoras) ที่ว่า “มนุษย์เป็นมาตรการวัดทุกสิ่ง”⁵ เหมือนกับ อาริสโตเติล ที่เห็นว่า “ความสุข คือ จุดหมายสูงสุดในการดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์” เพราะ “ความสุข” เป็นเรื่องเกี่ยวกับความสุขของมนุษย์ที่กระทำความดีที่เราปรารถนาที่สุด⁶ และค่าทางจริยธรรม ซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับเรื่องความจริงสูงสุดทางพระพุทธศาสนา 3 ประการ คือ “กามสุข” (สุขอันเนื่องด้วย

⁴ วิทย์ วิศเวทย์, **พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา. 2526), หน้า 58.

⁵ Stumpf, Samuel Enoch, **Socrates to Sartre: a History of Philosophy**, (2nd ed, 1975), P. 34.

⁶ Aristotle, **Nicomachean Ethics**, (First published by Oxford New York. Oxford University Press. 1925), P. 340. และ ส.ศิริรักษ์, **ก้าวแรกของปรัชญาฝรั่ง**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด. 2526), หน้า 82.

การ)⁷ “ฉานสุข” และ “นิพพานสุข”⁸ ซึ่งเป็นความสุขที่อยู่ในขั้นที่จิตเป็นอิสรภาพหรือขั้นวิมุตติ ที่มีปัญญาเห็นแจ้งจริงในสิ่งทั้งหลาย

เพราะว่าพระพุทธศาสนาถือว่า “กรรม” คือ การกระทำเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากเจตนา ไม่ว่าจะเป็นกรรมดี หรือกรรมชั่ว มีการแบ่งออกเป็นระดับ คือ ระดับแรกพื้นฐาน ได้แก่ หลักเบญจศีลและเบญจธรรม ระดับที่สองที่ต้องปฏิบัติกันขึ้นกลาง ได้แก่ กุศลกรรมบถ 10 หรือทางแห่งกรรมดี ซึ่งมี 10 ประการ แบ่งออกตามวิธีของกรรม และระดับสุดท้ายขั้นสูงสุด พิจารณาจากมรรค 8 ซึ่งถือได้ว่าเป็นหลักศีลธรรมอันเป็นแม่บทจริยธรรมระดับสูง ซึ่งเป็นผลของการปฏิบัติหลักศีลธรรมขั้นสูงสุด⁹ ที่ทำหน้าที่สนองความต้องการด้านจิตใจแก่มนุษย์ได้ เพราะศาสนาเป็นจุดรวมของระบบศีลธรรมที่มุ่งสอนให้ทุกคนเป็นคนดี สอนวิธีปฏิบัติให้พ้นจากความทุกข์ เพราะว่าศาสนามีกฎเกณฑ์ที่จะสอนให้ทุกคนทำความดีโดยออกมาในรูปแบบของศีลธรรม พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นศาสนาที่มุ่งสอนไม่ห้ามมนุษย์เบียดเบียนซึ่งกันและกัน หัวใจของจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพุทธสุภาษิตที่ว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง การบำเพ็ญกุศลให้ถึงพร้อม การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว”¹⁰

ความหมายของคำว่า “ชีวิต”

คำว่า “ชีวิต”¹¹ หมายถึง “ความเป็นอยู่ตรงข้ามกับความตาย” ซึ่งคำว่า “ชีวิต” รากศัพท์มาจากภาษาบาลีว่า “ชีวะ แปลว่า อยู่หรือเป็นอยู่” หมายถึง ความเป็นไป ดำเนินไป เคลื่อนไหว นอกจากนี้ คำว่า “ชีวิต” ในภาษาอังกฤษตรงกับคำว่า Life หมายถึง กลุ่ม สิ่งมีชีวิต คือ พืช สัตว์ คน นอกจากนี้ คำว่า “ชีวิต” ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นเวไนยสัตว์ หมายถึง สัตว์หรือสิ่งมีชีวิต ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ เพราะว่าจิตสำคัญกว่ากาย ตามลักษณะของความหยาบและความละเอียดของกาย ตามเหตุปัจจัย ตราบใดที่ยังมีเหตุปัจจัย กระบวนการชีวิตก็ดำเนินต่อไป เมื่อใดเหตุปัจจัยหมดสิ้นลง กระบวนการชีวิตก็ดับลง เปรียบเหมือนไฟที่ดับลงเพราะหมดเชื้อ” ที่ทำให้เห็นว่า ชีวิตเป็นกระบวนการทางกายและกระบวนการทางจิตซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นชีวิต

⁷ พระเทพเวที ประยุทธ์ ปยุตโต, **ยิ่งก้าวถึงสุขยิ่งใกล้ถึงธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2536), หน้า 39-41.

⁸ พระราชวรมณี ประยุทธ์ ธมฺมจิตฺโต, **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ 6. (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 556.

⁹ บุญมี แท่นแก้ว, **ปรัชญาฝ่ายบุรพทิศ**, (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.2527), หน้า 147-148.

¹⁰ ชู. ธ. (ไทย). 25/24/33.

¹¹ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2542**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, 2542), หน้า 383.

เพราะว่าพุทธศาสนายอมรับว่า มนุษย์เป็นสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เช่นเดียวกับสัตว์โลกชนิดอื่น ๆ ตามกฎแห่งเหตุปัจจัยในการเกิดขึ้นของชีวิตมนุษย์ 3 ประการคือ (1) มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน (มีเพศสัมพันธ์) (2) มารดามีประจำเดือน (อยู่ในวัยที่มีประจำเดือนและมีประจำเดือนเป็นปกติ) และ (3) มีสัตว์มาเกิด (คำว่าสัตว์ได้แก่สิ่งมีชีวิตที่มีจิต)¹² ที่มีส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์ 5 ส่วนเรียกว่า ขันธ์ 5 คือ รูปขันธ์ คือ กองแห่งรูป ที่ประกอบกันเป็นร่างกายของมนุษย์ที่เรียกว่า “ธาตุ 4” (ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ) เกิดเป็นอวัยวะต่าง ๆ (2) เวทนาขันธ์ คือ กองแห่งเวทนา ที่มีความรู้สึกรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ผ่านอายตนะภายใน 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) (3) สัญญาขันธ์ คือ กองแห่งสัญญา หมายถึง ความจำและแยกแยะสิ่งต่าง ๆ ได้ (4) สังขารขันธ์ คือ กองแห่งสังขาร หมายถึง การปรุงแต่งจิตให้คิดดี คิดไม่ดี หรือคิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว และ (5) วิญญาณขันธ์ คือ กองแห่งวิญญาณ หมายถึง ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งสิ่งต่าง ๆ ที่จิตรับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย)

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์ประกอบด้วย 2 ส่วนที่สำคัญ คือ กายและจิต ซึ่งมีความสัมพันธ์กัน เพราะจิตเป็นสิ่งที่ควบคุมกาย ที่เรียกว่า จิตเป็นนายกายเป็นบ่าว ในการแยกแยะชีวิตมนุษย์ออกเป็นส่วนประกอบ 5 ส่วนที่เรียกว่าขันธ์ 5 นั้นก็เพื่อให้มนุษย์คลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวเราของเรา อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ หากรู้แจ้งชัดตามความเป็นจริงแล้วไม่มีสิ่งใดที่จะยึดถือว่าเป็นตัวเราของเราได้เลย สรรพสิ่งไม่มีตัวตนที่แท้จริงรวมทั้งชีวิตของมนุษย์ด้วยเพราะสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันขององค์ประกอบต่าง ๆ และองค์ประกอบแต่ละส่วนก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ อีกเช่นกัน

หลักปฏิบัติของมนุษย์ที่ทำให้เกิดคุณค่าต่อชีวิต

1. หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นพื้นฐาน

หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นพื้นฐานนี้ทำให้คนมีใจสูงขึ้น ก็คือ ศีล 5 ซึ่งเป็นจริยธรรมที่มีเหตุผลแบบสากล เพราะมนุษย์ทุกคนถือปฏิบัติแล้วจะนำไปสู่ความสงบสุขต่อตนเองและสังคมตามหลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าและเป็นข้อห้ามของชีวิต ก็คือ

- 1) ไม่ทำลายชีวิต โดยประพฤติดังหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตและร่างกาย ที่เรียกว่า เว้นจากปาณาติบาต
- 2) ไม่เอาของที่เขาไม่ได้ให้ หรือไม่ลักขโมยโดยประพฤติดังหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์ ที่เรียกว่า เว้นจากโกสินาทาน
- 3) ไม่ประพฤติดุคในกามทั้งหลายโดยประพฤติดังหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน ที่เรียกว่า เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร
- 4) ไม่พูดเท็จ โดยประพฤติดังหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จ โกหก หลอกลวง ตัณดรอนผลประโยชน์ หรือแกล้งทำลายผู้อื่นด้วยถ้อยคำไม่จริง ที่เรียกว่า เว้นจากมุสาวาท

¹² ม.ม. (ไทย) 12/252/478.

5) สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทคือ ไม่เสพของมีนเมา โดยประพฤติดังหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทหลังพลาดมัวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะ ที่เรียกว่า เว้นจากของเมา¹³

หลักปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นพื้นฐานทั้ง 5 ข้อนี้ ซึ่งเป็นข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติของคน เพื่อที่จะได้อยู่ด้วยกันเป็นปกติสุขและเป็นระเบียบเรียบร้อย เพื่อให้คนมีความประพฤติดีปฏิบัติชอบทางด้านกาย วาจา และใจ เพื่อสำหรับบุคคลทั่วไป ซึ่งเป็นข้อบัญญัติที่จำเป็นทางด้านมนุษยธรรมโดยแท้ ชื่อว่าที่เป็นมนุษย์ที่แท้ ที่ผิดไปจากสัตว์เดรัจฉานก็ตามที่ต้องมีศีล จึงเชื่อว่ามนุษยธรรม หมายถึง ธรรมที่จำเป็นสำหรับมนุษย์นั่นเอง

2. หลักปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นกลาง

หลักปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นพื้นฐานขั้นกลาง ถือว่า เป็นการพัฒนาใจคนสูงขึ้นในระดับของกุศลกรรมบถ 10 โดยการละเว้นอกุศลกรรมบถควบคู่กันไปด้วย”¹⁴ ดังต่อไปนี้

1. การกระทำที่แสดงออก 3 ทาง ที่เรียกว่า กุศลกรรมบถ¹⁵ ได้แก่

1.1) การกระทำความดีทางกาย (กายกรรม) มี 3 อย่าง ที่เรียกว่า “กายสุจริต” ได้แก่ (1) จดเว้นจากการฆ่า และการเบียดเบียนสัตว์ และมีเมตตากรุณาช่วยเหลือเกื้อกูลสัตว์อื่นหรือบุคคลอื่น (2) จดเว้นจากอกุศลนาทาน หรือการถือเอาสิ่งของผู้อื่นที่มีเจ้าของมิได้ยกให้ โดยเคารพกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น และ (3) จดเว้นจากการประพฤติดีในกาม ไม่ล่วงละเมิดประเพณีทางเพศ

1.2) ได้แก่ การกระทำความดีทางวาจา (วจีกรรม) มี 4 อย่าง ที่เรียกว่า “วจีสุจริต” ได้แก่ (1) จดเว้นจากการพูดเท็จ ไม่ยอมกล่าวเท็จ เพราะเหตุตนเองหรือผู้อื่น หรือเพราะเห็นแก่ผลประโยชน์ใดๆ (2) จดเว้นจากการพูดจาส่อเสียด หรือกล่าวร้ายให้คนอื่นแตกสามัคคีกัน กล่าวแต่ถ้อยคำที่สร้างความสามัคคี (4) จดเว้นจากการพูดคำหยาบ พูดแต่คำสุภาพ อ่อนหวาน และ (5) จดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ พูดแต่คำจริงมีเหตุผล มีสารประโยชน์ถูกกาลเทศะ

1.3) การกระทำความดีทางใจ (มโนกรรม) มี 3 อย่าง ที่เรียกว่า “มโนสุจริต” ได้แก่ (1) ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น (2) ไม่มีจิตคิดร้ายผู้อื่นและสัตว์อื่น คิดปรารถนาแต่ว่าขอให้สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ ครองตนอยู่เป็นสุขเถิด และ (3) มีความเห็นชอบ เช่น เห็นว่า ทานมีผล การบูชามีผล ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่วมีจริง เป็นต้น

2. การกระทำที่บุคคลต้องเว้น ต้องละ ที่ตรงกันข้ามกับกุศลกรรมบถที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น 10 ประการ ที่เรียกว่า อกุศลกรรมบถ หมายถึง ทางแห่งอกุศลกรรม, ทางทำความชั่ว, กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ หรือทุกข์¹⁶ โดยย่อมี 3 ประการ¹⁷ ได้แก่

¹³ ที. ปา. (ไทย) 11/286/247., อญ. ปญจก. (ไทย) 22/172/227., 264/307. และ ,อภิ. วิ. (ไทย) 35/767/388.

¹⁴ บุญมี แท่นแก้ว, พระพุทธศาสนากับปรัชญา, (Buddhism and Philosophy), (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ว. เพ็ชรกุล จำกัด, 2540), หน้า 91

¹⁵ ที. ปา. (ไทย). 11/305/260.

2.1) ความประพฤติชั่วทางกาย (กายกรรม) มี 3 อย่าง ที่เรียกว่า “กายทุจริต” ได้แก่ (1) การทำชีวิตให้ตกลงลง ปลงชีวิต รวมทั้งเบียดเบียนให้ผู้อื่นหรือสัตว์อื่นประสบทุกข์ภัย (2) การถือเอาสิ่งของที่เขามาได้ให้ โดยการขโมย และ (3) การประทุษร้ายในกาม

2.2) ความประพฤติชั่วทางวาจา (วจีกรรม) มี 4 อย่าง ที่เรียกว่า “วจีทุจริต” ได้แก่ (1) การพูดเท็จ (2) การพูดส่อเสียด (3) การพูดคำหยาบ และ (4) การพูดเพ้อเจ้อ

2.3) ความประพฤติชั่วทางใจ (มโนกรรม) 3 อย่าง ที่เรียกว่า “วชิทุจริต” ได้แก่ (1) การโลภอยากได้สิ่งของของผู้อื่น (2) การคิดพยาบาทปองร้ายผู้อื่น และ (3) การเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม เช่น เห็นว่าบุญบาปไม่มีผลของบุญบาปไม่มี ฯลฯ

3. หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นสูงสุด

หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นสูงสุด จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาเถรวาท ที่เรียกว่า อริยมรรค 8¹⁶ ซึ่งเป็นคุณธรรมจริยธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ขั้นสูงสุดตามหลักของพระพุทธศาสนา¹⁹ ซึ่งอธิบายได้ ดังนี้ คือ

1. องค์คุณก่อนมรรค หมายถึง ก่อนที่บุคคลจะปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ จะต้องมีส่วนประกอบ 2 ประการคือ (1) การมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตต) ²⁰ หมายถึง การมีผู้นำชักจูงในทางที่ดี อาจตีความได้ว่าได้รับการอบรม สั่งสอนแนะนำมาจากบิดา มารดา ครู อาจารย์ รวมถึงตลอดถึงมิตรสหายที่ดี การอ่านตำราที่ดี และ (2) การทำในใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ²¹ หมายถึง การรู้จักคิดไตร่ตรองด้วยตนเองอย่างมีสติและใช้เหตุผล จัดว่าเป็นการพัฒนาตนเองให้รู้จักคิดอย่างถูกต้อง อันจะนำไปสู่ความเป็นผู้มีวิจาร์ญาณได้

2. มรรค 8 เป็นผลสืบเนื่องจากองค์คุณของมรรค เมื่อได้รับคำแนะนำสืบสวนมาดี ประกอบกับอาชีพการฝึกตนเอง ให้เป็นผู้รู้จักคิดอย่างใคร่ครวญแยบคายทั้ง 3 ระดับ ได้แก่

2.1) ระดับศีล ได้แก่ วาจาชอบ (สัมมาวาจา) ความประพฤติชอบ (สัมมากัมมันตะ) การเลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ)

2.2) ระดับสมาธิ ได้แก่ ความพยายามชอบ (สัมมาวายามะ) ความมีสติชอบ (สัมมาสติ) ความมีสมาธิชอบ (สัมมาสมาธิ)

2.3) ระดับปัญญา ได้แก่ ความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) ความคิดชอบ (สัมมาสังกัปปะ)

¹⁶ พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตฺโต, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 8, ฉลองสมโภชพระไตรปิฎกภาษาบาลี อักษรล้านนา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540), หน้า 358.

¹⁷ ที.ปา. ไทย 11/305/260.

¹⁸ บุญมี แท่นแก้ว, พระพุทธศาสนากับปรัชญา, (Buddhism and Philosophy), หน้า 147-148.

¹⁹ ส. ม. (ไทย). 19/55/23.

²⁰ ส. ม. (ไทย). 19/48/22.

²¹ ส. ม. (ไทย). 19/55/23.

หลักปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตขั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนามีจุดเริ่มต้นจากการรู้จักคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผลโดยตนเอง ในพระพุทธศาสนาเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ไม่ย่อหย่อนและไม่ถึงจนเกินไป อันจะนำไปสู่การพ้นทุกข์ในทางพระพุทธศาสนา ตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 ที่เป็นเครื่องประกอบ โดยอยู่ระหว่างการปฏิบัติที่ย่อหย่อนเกินไป คือ “กามสุขัลลิกานุโยค” หมายถึง การทำตนให้พัวพันหมกหมุ่นอยู่ในกามสุขหรือมีความสุขทางวัตถุกับการปฏิบัติที่ถึงเกินไป คือ อตตกิลมณานุโยค หมายถึง การทรมานตนให้ลำบากหรือบำเพ็ญทุกรกิริยาโดยเรียกมัชฌิมาปฏิปทานี้ว่าทางสายกลางที่อยู่ระหว่างกึ่งกลางทางที่สุดโต่ง (Extreme) ทั้ง 2 ข้าง คือ การสุขัลลิกานุโยคและอตตกิลมณานุโยค²² เพราะเป็นทางสายกลางหรืออริยมรรคมีองค์ 8 นี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ ภิกษุทั้งหลาย ทางสายกลางนี้นั่นแล....ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพาน....เป็นต้น จากข้อความเชิงยืนยันจากพระสูตรนี้ชี้ให้เราเห็นว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” คือ ทางสายกลาง นี่เป็นจริยธรรมพื้นฐานขั้นสูงที่จะเป็นวิถีทางในการปฏิบัติให้มนุษย์เราเข้าถึงนิพพานตามอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ด้วยตัวปัญญารอบรู้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติแห่งชีวิตมนุษย์พร้อมทั้งโลกและสรรพสิ่งในจักรวาล ได้แก่ “ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริงหรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ”²³

หลักปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์มีความสุขต่อชีวิต

1. ความหมายและประเภทของความทุกข์

คำว่า “นิพพาน” ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดในการดำเนินชีวิต และเป็นจุดหมายปลายทางที่แท้จริงที่มนุษย์ หมายถึง ประโยชน์อย่างยิ่งหรือจุดหมายสูงสุด หรือเป็นจุดหมายของชีวิตอันเป็นประโยชน์อย่างยอดเยี่ยม (ปรมาตมะ) หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นที่หมายขั้นสุดท้าย ซึ่งเป็นความสุขอันประณีตและสะอาดบริสุทธิ์สิ้นเชิงอันประกอบพร้อมด้วยความสงบ เยือกเย็น สว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ ที่เรียกว่า “วิมุตติและนิพพาน”²⁴ ที่แสดงถึง ภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ด้บความร่าเริง หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย²⁵ ซึ่งเป็นเครื่องดับกิเลส ที่ทำให้ราคะ โสภะ โมหะ หมดสิ้นไป โดยการแบ่งนิพพานเป็น 2 ประเภท ได้แก่

- 1) สอุปาทิเลสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเพลิง
- 2) อนุุปาทิเลสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ

²² ส.ม. (บาลี). 19/1081/367.

²³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2546). หน้า 734.

²⁴ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2532) หน้า 594–593.

²⁵ อง.ตัก. (ไทย). 20/45/144/158, และ อง. จตุกก (ไทย) 21/198/230–236.

คำว่า “อุปาติ” ซึ่งอรรถาธิบายว่า สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปทานยึดมั่นไว้ หมายถึง เบญจขันธ์ (ขันธ์ 5)

เมื่อถือความตามคำอธิบายนี้ จึงได้ความหมายได้แก่

- 1) สอุปากิเลสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์
- 2) อนุปากิเลสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

นอกจากนี้ นิพพาน ยังหมายถึง การดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้มีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้รื้อนอรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอีกอย่างหนึ่งก็แปลกันต่อไปว่า การดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำว่า “ขันธปรินิพพาน” (ดับขันธ 5 สิ้นเชิง) นั่นเอง

2. ความเข้าใจความสุขเกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพาน

คำว่า “นิพพาน” หมายถึง ภาวะแห่งนิพพาน 3 ลักษณะ ได้แก่

- 1) ภาวะทางปัญญา กล่าวคือ เป็นลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน ที่เรียกว่า “อัสสัทธะ” เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นโดยไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น²⁶
- 2) ภาวะทางจิต กล่าวคือ ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นขั้นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หลุดพ้น สืบเนื่องมาจากปัญญา เห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขาร เป็นต้น²⁷ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุมองเห็นนิพพานโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ข้อที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้, ข้อที่ภิกษุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามจักบรรลุโสดาปัตติผล หรือสกทาคามีผล หรืออนาคามีผล หรืออรหัตตผล ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้”²⁸

3) ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต กล่าวคือ ในการดำเนินชีวิตที่ดีของผู้เข้าถึงนิพพาน เช่น พระอรหันต์ว่าท่านดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไรในรูปลักษณะอย่างไร ซึ่งพระเทพเวที²⁹ ได้กล่าวไว้ในพุทธธรรมว่า “พระอรหันต์เป็นผู้ดับแรม หรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป

ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม มีคำเรียกการกระทำของท่านว่าเป็นกิริยา ที่ว่าดับกรรมนั้น หมายถึง ในการกระทำการต่างๆ โดยมีอริชชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้จักขัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปฏิกูล เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือ ไม่ทำการด้วยยึดมั่นในความดี

²⁶ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 242-244.

²⁷ อ. จตุกก (บาลี) 21/117/136.

²⁸ อ. ฐก. (บาลี) 22/101/420-421.

²⁹ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 250-253.

ความชั่ว ที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉันที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนา เพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจของอยู่ภายในใจนั้นเป็นความดีของฉัน ได้ทำความดีเป็นต้นทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมัน ล้วน ๆ จึงเป็นการกระทำขึ้นที่ล่อยพันเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโอกาส โทสะ โมหะ ที่จะเป็เหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียเลย...เมื่อผู้บรรลุนิพพานและค้นหาเสียแล้ว ชีวิตเป็นอยู่ได้ด้วยอาศัยพลังที่ทำให้มันเป็นชีวิต มีการเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา คือ ภาวะที่มีปัญญาเป็นแรงจูงใจ และมีกรุณาเป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ (วิมุตติ) ผู้บรรลุนิพพานและอวิชา ค้นหา อุปทาน แล้วจึงมีปัญญาและกรุณาเป็นแรงจูงใจในการกระทำกิจสืบต่อไป”

3. หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์เข้าถึงความสุข

ความสุขซึ่งเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนาอาจกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาไม่แตกต่างหากจากความสุข³⁰ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ก็เป็นความสุขและเป็นบรมสุขสูงสุดด้วย³¹

นอกจากนี้ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ก็คือ บรมสุขหรือโพธิ์ ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์³² ความสุขแห่งนิพพานนี้เป็นสุขโดยการไม่มีการเสวยอารมณ์หรือสุขไม่เป็นเวทนาแห่งสัญญาเวทยิตนโรธ เรื่องนี้ พระสารีบุตรก็เคยอธิบายไว้ในนิพพานสูตร ความย่อว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข”³³ และพระอุททายี ได้ถามท่านว่า จะมีสุขอย่างไรในภาวะที่ไม่มีการเสวยอารมณ์พระสารีบุตร ตอบว่า นิพพานที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ (ไม่มีเวทนา) นี้แหละเป็นสุข สรุปได้ว่า นิพพานเป็นทั้งความสุขเอง และเป็นทั้งภาวะที่ทำให้พร้อมที่จะเสวยความสุข³⁴ อีกทั้งเมื่อได้นิพพานสุขก็กลับได้สุขหมดทุกอย่าง และในสังยุตตินิกาย สฬายตนวรรค ก็เรียกว่า นิรามิสตรสุข สุขเหนือกว่านิรามิสสุข เพราะเกิดแต่จิตซึ่งหลุดพ้นจากราคะ โทสะ และโมหะ

เพราะว่า พระพุทธศาสนาไม่สอนให้บุคคลทำ เพื่อเห็นแก่ความสุขก็จริงแต่ก็ยอมรับความจริงอยู่เสมอว่า ความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของจริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม ว่าเป็นหลักยึดหรือฐานค้ำชูของการประพฤติธรรมก็ว่าได้ความสุขที่พุทธศาสนาพูดถึงหมายถึงความสุขที่เป็นพื้นฐานอยู่ภายในจิตใจ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พึงบรรลุได้ด้วยความสุข ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ติดใจหลงใหลในความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตน ไม่ปล่อยความสุขที่เกิดขึ้นนั้นครองใจจิตใจตน ยังมีจิตใจเป็นอิสระ สามารถ

³⁰ ม. มุ. (บาลี). 13/215/190-191.

³¹ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 529.

³² ม.มุ. (บาลี) 12/381-383/342-343.

³³ อง.นวก. (บาลี) 23/34/340-343.

³⁴ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 505-441.

ก้าวหน้าไปในธรรมเบื้องสูงต่อไป จนบรรลุความเป็นอิสระหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ ซึ่งเมื่อบรรลุจุดหมายนั้นแล้ว ก็สามารถเสวยความสุขที่เคยเสวยมาแล้วโดยที่ความสุขนั้นไม่มีโอกาสครองงำจิตใจให้ติดพันหลงใหลได้เลย³⁵

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวกับที่ทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิต

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวกับที่ทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิต 2 ประการ ได้แก่

1. คุณค่าเชิงวัตถุวิสัยกับอัตวิสัย

สำหรับคุณค่าเชิงวัตถุวิสัยกับอัตวิสัย หมายถึง ดีและชั่ว ที่เป็นสภาวะบางอย่างของบุคคล (สมภาร พรหมทา, 2535 : 31) ที่เป็นมุมมองพระพุทธานามองแบบวัตถุวิสัย (Objective) ที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงจากความจริงเป็นวัตถุวิสัยได้ คุณค่าในการดำเนินชีวิตที่ดีในจริยธรรม ผู้เขียนเห็นว่า คุณค่าทางจริยธรรม ความดีหรือความชั่ว นอกจากเป็นวัตถุวิสัยแล้วยังเป็นอัตวิสัยได้ด้วย เช่น จากหลักสัปปุริสธรรม 7³⁶ ซึ่งเป็นธรรมของคนดี และจากหลักคุณธรรมทั้ง 3 ทั้งระดับ คือ คุณธรรมขั้นพื้นฐาน คือ ศีล 5 คุณธรรมชั้นกลาง คือ กุศลกรรมบถ 10 และคุณธรรมชั้นสูงสุด คือ มรรคมีองค์ 8 ประการ

เพราะว่าสิ่งที่เห็นได้ชัดอย่างหนึ่ง ก็คือ พระพุทธองค์ทรงแสดงความหมายของคำว่า ความดี หรือคุณค่าทางคุณธรรม ในลักษณะที่สัมพันธ์กับการปฏิบัติและสิ่งแวดล้อมที่ดี ที่มีค่าที่พบได้ในสังคมมนุษย์ และเป็นสิ่งที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมของมนุษย์ และไม่ได้มีลักษณะเป็นมโนคติที่แยกตัวออกจากสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ ดังนั้น คนดี คือ คนที่มีคุณธรรมที่อยู่ในตัวและแสดงออกให้เห็นด้วยการปฏิบัติ ส่วนความชั่ว-ผิด-ไม่ดี ก็แสดงออกในทางตรงกันข้ามกับความดี ในแง่ของความดี-ความชั่ว จึงเกิดจากสังคมกำหนด เป็นหลักเกณฑ์ เช่น คนดี คือ รู้จักชุมชน (ปรีชาญาณ) และ คนดี คือ รู้จักเวลา (กาลัญญา) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในกาลามสูตรว่า “ดูก่อนกาลามะ ท่านทั้งหลายคิดอย่างไรเกี่ยวกับเรื่องที่เรากำลังกล่าวต่อไปนี้ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง เมื่อเกิดขึ้นภายในตัวคน ย่อมเกิดเพื่อประโยชน์หรือว่าเพื่อเป็นโทษ” เพื่อเป็นประโยชน์พระเจ้าข้า “ดูก่อนชาวกาลามะ...คนที่ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ไม่ถูกความโลภ โกรธ หลง ครอบงำและควบคุมจิตใจ ย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ขโมยทรัพย์ที่ผู้อื่นมิได้ให้ไม่ล่วงละเมิดภรรยาของคนอื่น ไม่พูดปด ทั้งยังชักชวนให้ผู้อื่นทำสิ่งที่กล่าวมาข้างต้นนั้น การกระทำนี้ย่อมอำนวยผลเป็นประโยชน์สุขชั่วกาลยาวนาน ใช่หรือไม่ ?”...ใช่พระเจ้าข้า³⁷

2 คุณค่าทางธรรมชาตินิยม

คุณค่าทางธรรมชาตินิยมที่สามารถกำหนดนิยามได้ เมื่อพิจารณาตามหลักพระพุทธวจนะว่า... “ดูก่อนชาวกาลามะ ! เมื่อใดก็ตามที่ท่านทั้งหลาย ทราบชัดด้วยตัวเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ดีเตือน ธรรมเหล่านี้เมื่อยึดถือแล้วย่อมก่อให้เกิดทุกข์โทษ ดูก่อนชาวกาลามะ ! เมื่อนั้นท่านทั้งหลายควรละเว้นธรรมเหล่านั้นเสีย” และ “ดูก่อนชาวกาลามะ ! เมื่อใดก็ตามที่ท่านทั้งหลาย

³⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 266-559.

³⁶ ม. อุ. (บาลี) 14/105/89-95.

³⁷ อง. ตก. (บาลี) 20/6/182.

ทราบชัดด้วยตัวเองว่า ธรรมเหล่านี้เห็นกุศล ธรรมเหล่านี้ปราศจากโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้สรรเสริญธรรมเหล่านี้ เมื่อยึดถือแล้วย่อมก่อให้เกิดประโยชน์สุข ดูก่อนชาวกาลามะ ! เมื่อนั้นท่านทั้งหลายก็ควรเข้าถึงธรรมเหล่านี้อยู่เสมอ³⁸ จากพระพุทธวจนะนี้ เราจะสังเกตเห็นว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงธรรมเป็นอกุศล จะทรงขยายความวลีที่ใช้แทนกันได้กับวลีที่ว่า “อกุศล” คือ มีโทษ ผู้รู้ดีเตียน เมื่อยึดถือแล้วย่อมก่อให้เกิดทุกข์โทษ และวลีที่แสดงถึง “กุศล” มีข้อความว่า ปราศจากโทษ ผู้รู้สรรเสริญ เมื่อยึดถือแล้วย่อมก่อให้เกิดประโยชน์

คำว่า ความดี (กุศลกรรม) และความชั่ว (อกุศลกรรม) ทางจริยศาสตร์แบบธรรมชาตินิยมว่าเป็นธรรมชาติที่สามารถใช้ประสาธน์ผสมผสานกันได้ ที่มีลักษณะเป็นธรรมชาตินิยม และถือว่า เป็นคุณค่าที่ขึ้นอยู่กับค่าที่เป็นความจริงทางความดี (กุศลกรรม) ความชั่ว (อกุศลกรรม) การที่คุณค่าทางคุณธรรม ถือว่า อยู่ในระบบธรรมชาตินิยม เช่น ถ้ากล่าวถึงการฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ดิหรือชั่ว ตอบว่า ชั่ว ทำไมจึงชั่ว ก็เพราะว่า มันเป็นการกระทำที่ชั่วอยู่ในตัวเองอยู่แล้ว โดยไม่ต้องไปอธิบายขยายความ ลักษณะนี้ ชั่วก็คือชั่ว ดีก็คือดี ส่วนนี้จะมีผลไปยังการกระทำที่ว่า ทำดีได้ดี, ทำชั่วได้ชั่ว³⁹ ในลักษณะดังกล่าว ดังนั้นคุณค่าจริยธรรม คือ ความดี (กุศลกรรม) ความชั่ว (อกุศลกรรม) จึงเป็นค่าคงที่แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลง เช่น ใครตีมสุราขาดสติ ถือว่า ความชั่ว (อกุศลกรรม) ไม่ว่าคนใดที่กระทำการตีมสุราขาดสติ ดังนั้นพระพุทธศาสนาก็มองเห็นว่า ความชั่ว (อกุศลกรรม) คุณค่าทางจริยธรรม คือ ความชั่ว (อกุศลกรรม) ก็เป็นค่าคงที่แก่ทุกๆ คนไม่เปลี่ยนแปลงเลย ดังนั้น ในแง่ของธรรมชาตินิยมนี้ยังยอมรับคุณค่าทางคุณธรรมที่มีบ่อเกิดมาจากมโนธรรม⁴⁰ เป็นตัวพิจารณาคุณค่าทางคุณธรรมด้วย พร้อมกับใช้ปัญญาหาเหตุผลจากการไตร่ตรองใคร่ครวญ และจัดอยู่ในความสมบูรณ์นัยนั้นเอง

การตัดสินว่ามนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตหรือไม่

1. วิวินิจฉัยการตัดสินโดยดูที่มา

วินิจฉัยการตัดสินโดยดูที่มา พระพุทธศาสนาถือว่า สิ่งที่เป็นต้นเหตุหรือแรงผลักดันที่ทำให้มนุษย์กระทำความผิด 2 ฝ่าย โดยพิจารณาธรรมที่จัดอยู่ในฝ่ายแห่งความเสื่อมสามประการได้แก่อะไรบ้าง ได้แก่ อกุศลมูลสามประการ คือ อกุศลมูลกล่าวคือ ความโลภ อกุศลมูล กล่าวคือ ความโกรธ อกุศลมูล กล่าวคือ ความหลง ธรรมสามประการที่กล่าวมานี้จัดอยู่ในฝ่ายแห่งความเสื่อม ดังนั้นหลักธรรมที่จัดอยู่ในฝ่ายแห่งความเจริญสามประการได้แก่อะไรบ้าง ได้แก่ กุศลมูลสามประการ คือ กุศลมูล คือ ความไม่โลภ กุศลมูล กล่าวคือความไม่โกรธ กุศลมูลกล่าวคือ ความไม่หลง ธรรมสามประการที่กล่าวมานี้จัดอยู่ในฝ่ายแห่งความ

³⁸ อง. ติก. (บาลี) 20/6/183-188.

³⁹ ส. ส. (บาลี) 15/156/140-141.

⁴⁰ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 183

เจริญ⁴¹ เพราะว่า สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงเรียกว่ากุศลมูลทั้ง 3 อย่าง แม้ชื่อจะฟังดูในเชิงปฏิเสธ เช่น อโลภะ ความไม่โลภ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าสิ่งเหล่านั้นจะต้องแสดงออกมาในเชิงปฏิเสธตลอดไป

นอกจากนี้ ความไม่โลภ ในทัศนะของพระพุทธศาสนาแสดงตัวออกได้ทั้งในแง่ลบ และบวก ตัวอย่างเช่น นาย ก. เป็นเจ้าหน้าที่ตำรวจ ทำงานอยู่ในสถานีตำรวจแห่งหนึ่ง ครั้งหนึ่งเขามีโอกาสทำการทุจริตในการปฏิบัติหน้าที่ โดยที่เขาเห็นชัดว่าไม่มีใครจะรู้ หรือรับผิดชอบในการกระทำถ้าเขาลงมือทำจริงๆ ได้ เช่น นาย ก. ได้พิจารณาใคร่ครวญอยู่ทุก ๆ คืน ทุก ๆ วัน แต่แล้วเขาก็ตัดสินใจอย่างเด็ดขาดว่า เขาจะไม่ทุจริตต่อหน้าที่เด็ดขาด จะเห็นได้ว่า ในพระพุทธศาสนาถือว่า นาย ก. ถูกชักชวนให้เลิกทุจริตโดยมี อโลภเจตสิก เป็นตัวชักนำ เป็นต้น เหตุการณ์ต่อมา มีวันหนึ่ง นาย ก. กำลังเดินอยู่ริมทางเท้า เขาได้พบเด็กชายคนหนึ่งนั่งขอทานอยู่ เด็กคนนี้น่าสงสารมาก เนื้อตัว น่าตามอมแมมเลอะเทอะสกปรก ผอมดำ ผมยารุงรัง นาย ก. เห็นแล้วเกิดนึกสงสาร เขาจึงหยิบเศษสตางค์ในกระเป๋าเสื้อเช็ดให้เด็ก 10 บาท โดยโยนใส่กระป๋องที่เด็กขอทานถือไว้แล้วเด็กขอทานยกมือไหว้เขา การให้เศษสตางค์ของนาย ก. เกิดจากการผลักดันโดย อโลภะเจตสิก เช่นกัน จากเหตุการณ์ทั้ง 2 นั้น จะพบว่าในเหตุการณ์แรก ความไม่โลภของนาย ก. เป็นการแสดงออกในทางปฏิเสธ ส่วนในเหตุการณ์ที่ 2 เป็นการแสดงออกในทางตอบรับ การแสดงออกถึงเหตุการณ์ที่ 1 นั้น เป็นการยับยั้งความชั่ว ส่วนเหตุการณ์ที่ 2 นั้นเป็นการเสริมความดี ดังนั้นพฤติกรรม การกระทำของมนุษย์จึงแสดงออกทั้งการกระทำดีอันเป็นเชิงบวก ส่วนการยับยั้งดเว้นการทำชั่ว อันเป็นการกระทำเชิงลบ หมายถึง “การทำความดีในพระศาสนาพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ทำดีโดยการงดเว้นไม่ทำชั่ว กับทำดี โดยการลงมือทำความดี แต่ไม่ว่าจะทำดีในลักษณะใด การทำความดีทั้งหมดนั้นพระพุทธศาสนาอธิบายว่า มีที่มาจากสาเหตุที่เกิดจากกุศลมูลทั้ง 3 คือ ความไม่โลภ ไม่โกรธ และไม่หลงทั้งสิ้น⁴²

การพิจารณาถึง อกุศลมูล เช่น โลภะ หรือความโลภ ฟังชื่อของคำนี้ดูแล้วเป็นเชิงบวก (positive) แต่อาจจะแสดงตัวตรงข้ามกับเชิงบวก ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างจากเหตุการณ์แรกของนาย ก. ถ้าเขาคิดตัดสินใจทำการทุจริตสินค้ำ การตัดสินใจของนาย ก. ในทางจริยธรรมแล้ว ถือว่า ถูกชักนำผลักดัน ปลดปล่อยจาก โลภเจตสิก นี่ก็คือการแสดงตัวในแง่บวกของความโลภ เพราะอยากได้ผลประโยชน์ แต่เหตุการณ์ที่สอง นาย ก. เห็นเด็กขอทาน เขาลังเลใจ ใจหนึ่งก็อดสงสารไม่ได้ แต่ใจหนึ่งก็คือเสียตัง 10 บาท อาจเอาไปซื้อของเล็กๆ น้อยๆ ได้ ถ้าเหตุการณ์ดังกล่าว นาย ก. ตัดสินใจเลือกที่จะไม่ให้เงิน 10 บาท แล้วเขาก็เดินเลยผ่านไปโดยไม่สนใจใยดี ในหลักการนี้พระพุทธศาสนาจะตอบว่า เกิดจากแรงผลักดัน โลภเจตสิก นี่คือการแสดงตัวในแง่ลบของความโลภ

2. วิจัยการตัดสินใจโดยดูที่ผล

วิจัยการตัดสินใจเป็นการวิจัยการกระทำ หรือสภาวะธรรมโดยดูผลดังนี้ 2 ประการ คือ

⁴¹ ที.ปา. (บาลี). 11/353/243-244

⁴² สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: สารมวลชลจำกัด, 2535),

1. วิจัยการตัดสินใจโดยดูที่ผล ซึ่งเป็นกรณีที่ใช้เป็นเครื่องตัดสินใจการกระทำทางจริยธรรมในทางพระพุทธศาสนา โดยการพิจารณาจากเจตนาเป็นต้นเหตุ โดยอาศัยจิตเป็นตัวดำริในการกระทำตลอดจนกระบวนการกระทำจนสำเร็จ ซึ่งมีปัจจัยที่นำมาเป็นเกณฑ์ได้ ได้แก่

1.1) เจตนาในการกระทำ พิจารณาการกระทำตามมูลเหตุว่า ถ้าเป็นเจตนาที่เกิดขึ้นจากกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ และโมหะ พึงเข้าใจว่าเป็นความดี แต่ถ้าเกิดมาจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ และโมหะ พึงรู้นั่นคือ ความชั่ว

1.2) ผลกระทบต่อการกระทำ พิจารณาตามสภาวะว่า เป็นสภาพที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตใจสบาย ไร้โรค ปลอดโปร่ง ผ่องใส สมบูรณ์หรือไม่ ส่งเสริมหรือบั่นทอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ช่วยให้กุศลธรรมเจริญงอกงาม หรือกุศลธรรมลดลงหรือไม่ ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพหรือไม่อย่างไร

2. วิจัยการตัดสินใจโดยดูที่ผลรอง ได้แก่

2.1) มโนธรรม คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเอง พิจารณาว่าการกระทำนั้นตนเองสามารถติเตียนตนเอง ได้หรือไม่ เสียความเคารพตนเองหรือไม่

2.2) พิจารณายอมรับของวิญญูชน นักปราชญ์หรือบัณฑิตว่า ยอมรับ ชื่นชม สรรเสริญ หรือตำหนิติเตียนหรือไม่

2.3) พิจารณาลักษณะผลของการกระทำต่อตนเองและต่อผู้อื่นว่า “เป็นการเบียดเบียนตนเอง เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเองหรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่” และ “เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ ทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่นหรือไม่” เพราะว่า การยอมรับของวิญญูชนดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “อนุวิจฺจวิญญู” วิญญูใคร่ครวญแล้ว จึงมีการติเตียนหรือสรรเสริญ คือ ยอมรับหรือไม่ยอมรับ⁴³ พฤติกรรมในการดำเนินชีวิตที่ดีตามหลักพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ สามารถพิจารณา ได้ดังนี้คือ

1) พิจารณาว่าพฤติกรรมนั้นๆ มีคุณและโทษต่อชีวิตอย่างไร หรือมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร คือ เป็นสภาวะที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ เอื้อหรือไม่ต่อคุณภาพชีวิต ส่งเสริมหรือบั่นทอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ทำให้กุศลธรรมหรืออกุศลธรรมทั้งหลายขึ้นลดถอยหรือเจริญงอกงาม ช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพที่ดีงามหรือไม่

2) พิจารณาว่าพฤติกรรมนั้นๆ มีคุณหรือโทษต่อสังคมอย่างไร คือ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยความสะดวกให้แก่จริงแก่ตน

3) พิจารณาว่าเป็นคุณหรือโทษต่อสังคมอย่างไร คือ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยความสะดวกแก่ผู้อื่น และแก่ส่วนรวมหรือไม่

⁴³ ม. ม. (ไทย) 13/38/41.

4) พิจารณาด้วยมโนธรรม หรือโดยสำนึกอันมีตามธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ คือ พิจารณาเห็นความรู้สึกลึกซึ้งผิดชอบชั่วดีของตนเองว่า การนั้นเมื่อทำแล้ว ตนเองดีเตียนหรือกล่าวโทษตนเองได้หรือไม่

5) พิจารณาจากมาตรฐานทางสังคม คือ ตามบัญญัติทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี และสถาบันต่างๆ ทางสังคม เช่น กฎหมาย เป็นต้น ซึ่งขึ้นต่อการใคร่ครวญตรวจสอบกลั่นกรองของวิญญูทั้งหลาย ตามกาลสมัยที่จะมีให้ถือกันโดยมโนการหรือผิดพลาดคลาดเคลื่อน ตลอดจนการใคร่ครวญแล้ว ยอมรับหรือไม่ยอมรับของวิญญูชนเหล่านั้นในแต่ละกรณี⁴⁴

องค์ความรู้

หลักปฏิบัติเพื่อทำให้นุชนมีคุณค่าต่อชีวิตในพระพุทธศาสนาเป็นเกณฑ์ตัดสินจริยธรรม ตามหลักความดีอันควรประพฤติปฏิบัติที่เป็นผลได้มาจากหลาย ๆ ทาง เช่น ทางประเพณี ทางวัฒนธรรม ทางกฎหมาย เป็นต้น ในการดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์เป็นบรรทัดฐานของความประพฤติที่เป็นบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิตที่ดีอันเป็นวิธีการ หรือเครื่องมือในการสู่จุดหมายอันเป็นประโยชน์สูงสุดในอุดมคติของชีวิตครอบคลุมถึงเกณฑ์ตัดสินว่าการกระทำใดดีหรือไม่ดี ควรหรือไม่ควร โดยพระพุทธศาสนามีจุดหมายเพื่อให้บุคคลมีชีวิตที่ดี ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สามารถอยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้เป็นอย่างดี มีความสุขในการดำเนินชีวิต ซึ่งสามารถสรุปได้เป็น 3 ระดับ ด้วยกัน คือ (1) คุณธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นเบื้องต้นของธรรมจริยา ได้แก่ ธรรม 5 ประการ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติฝ่ายศีลธรรมเบื้องต้น (2) คุณธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ชั้นกลาง จริยธรรมที่มีไว้ให้บุคคลปฏิบัติ เพื่อยกระดับคุณธรรมจริยธรรมให้สูงขึ้น ได้แก่ กุศลกรรมบถและเว้นอกกุศลกรรมบถควบคู่กันไปด้วย (3) คุณธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ชั้นสูง เป็นจริยธรรมระดับสูงสุดอันเป็นทางที่บุคคลประพฤติปฏิบัติตามแล้วจะห่างไกลจากข้าศึกภายใน คือ กิเลสเครื่องเศร้าหมอง ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค ได้แก่ มรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นการดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์ในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่จริยธรรมระดับพื้นฐานและระดับกลางนั้นสามารถใช้เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสงบสุขร่มเย็นแก่มนุษย์ได้ในระดับโลกียสุขเท่านั้น แต่ไม่อาจจะเข้าสู่อุดมคติสูงสุดของชีวิตมนุษย์ได้ เหตุฉะนั้น มนุษย์จึงต้องอาศัยวิถีทางที่สูงกว่าจริยธรรมพื้นฐานทั้งสองระดับเพื่อบรรลุถึงอุดมคติสูงสุดที่เรียกว่า จริยธรรมระดับสูง ในการดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์ในพระพุทธศาสนา ในการที่จะตัดสินว่าอะไรคือจริยธรรมแนวพระพุทธศาสนานั้น มีเกณฑ์ตัดสินถึงคุณค่าเชิง จริยศาสตร์ ซึ่งเป็นหลักการสำหรับเป็นเกณฑ์วินิจฉัยความดีและความชั่ว ลักษณะที่เป็นข้อตัดสินทางจริยธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นก็โดยอาศัยการกระทำใน 2 ลักษณะเป็นตัวจำแนก คือการกระทำใดที่มีรากฐานมาจากกุศลมูลถือว่า เป็นการกระทำที่ดีมีประโยชน์มีคุณค่า ส่วนการกระทำที่มีรากฐานมาจากอกุศลมูลถือว่าเป็นการกระทำที่เป็นฝ่ายชั่ว ซึ่งมีหลักสำหรับพิจารณาตัดสินว่า อะไรผิด อะไรถูก อะไรสมควร อะไรไม่สมควรโดยสามารถสรุปเป็นหลักพิจารณาได้ดังนี้ คือ เจตนา

⁴⁴ พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ 6. (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2525), หน้า 180.

ของการกระทำ บทพุทธบัญญัติ พฤติกรรมของจิต ผลของการกระทำ และผลของการปฏิบัติ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทได้นั้นต้องลงมือปฏิบัติเอง พิสูจน์ให้เห็นจริงด้วยตนเองนั้นแหละจึงจะได้ชื่อว่า รู้จักกฎเกณฑ์ในการตัดสินความดีที่ถูกต้องและจริงแท้ โดยไม่ต้องให้ใครมาหลอกลวงได้

บทสรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ “หลักปฏิบัติเพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา” พบว่า องค์ความรู้ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ตามหลักของการกระทำว่า “อะไรดี” หรือ “อะไรไม่ดี” “อะไรควร” หรือ “อะไรไม่ควร” ซึ่งเป็นเกณฑ์ตัดสินความดีที่เราต้องปฏิบัติตาม ได้แก่ ศีล ๕, กุศลกรรมบถ 10, อริยอัฏฐังคิกมรรค ทั้ง 3 ประการนี้ ซึ่งเป็นการตัดสินทางจริยธรรม เพื่อให้บุคคลมีชีวิตที่ดี สามารถอยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้เป็นอย่างดี และมีความสุข ในการมีคุณธรรมจริยธรรมต่อกัน คือ (1) คุณธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นเบื้องต้น ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติฝ่ายศีลธรรมเบื้องต้น (2) คุณธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ชั้นกลาง เพื่อยกระดับคุณธรรมจริยธรรมให้สูงขึ้น (3) คุณธรรมในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ชั้นสูง ซึ่งเป็นจริยธรรมระดับสูงสุด คุณธรรมทั้ง 3 ประการนี้ ซึ่งเป็นการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทางพระพุทธศาสนา อาศัยการกระทำใน 2 ลักษณะเป็นตัวจำแนก คือ (1) การกระทำใดที่มีรากฐานมาจากกุศลมูล ถือว่า เป็นการกระทำที่ดีมีประโยชน์มีคุณค่า และ (2) การกระทำที่มีรากฐานมาจากอกุศลมูล ถือว่า เป็นการกระทำที่เป็นฝ่ายชั่ว ซึ่งมีหลักสำหรับพิจารณาตัดสินว่า อะไรผิด อะไรถูก อะไรสมควร อะไรไม่สมควร โดยมีหลักพิจารณา ดังนี้ คือ เจตนาของการกระทำ บทพุทธบัญญัติ พฤติกรรมของจิต ผลของการกระทำ และผลของการปฏิบัติ ในทางพระพุทธศาสนาได้นั้นจะต้องลงมือปฏิบัติเอง และพิสูจน์ให้เห็นจริงด้วยตนเอง จึงจะได้ชื่อว่า รู้จักกฎเกณฑ์ในการตัดสินความดีที่ถูกต้อง และได้ผลอย่างจริงแท้ โดยไม่ต้องให้ใครมาหลอกลวงนั่นเอง

หนังสืออ้างอิง

- บุญมี แท่นแก้ว. (2527). **ปรัชญาฝ่ายบุรพทิศ**. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.
- _____. (2540). **พระพุทธศาสนากับปรัชญา**. (Buddhism and Philosophy). กรุงเทพมหานคร: บริษัท ว. เพ็ชรกุล จำกัด.
- พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). (2536). **ยิ่งก้าวถึงสุขยิ่งใกล้ถึงธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- _____. (2532). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2546). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- _____. (2540). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 8, ฉลองสมโภชพระไตรปิฎก ภาษาบาลี อักษรล้านนา. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระราชวรมนี (ประยูร ธรรมจิตโต). (2525). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2500. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2542**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, 2542.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2532). **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร : อัมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป.
- วคิน อินทสระ. (2549). **พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- วิทย์ วิศุทเวทย์. (2526). **จริยศาสตร์เบื้องต้น มนุษย์กับปัญหาจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.
- ศิริรักษ์. ส.. (2526). **ก้าวแรกของปรัชญาฝรั่ง**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสำนักพิมพ์ไทยวิวัฒนาพานิช จำกัด.
- สมภาร พรหมทา. (2535). **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: สารมวลงลจำกัด.
- Aristotle, (1925). *Nicomachean Ethics*. First published by Oxford New York. Oxford University Press.
- Stumpf, Samuel Enoch. (1975). *Socrates to Sartre: a History of Philosophy*. 2n ed.

